

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

Boros Zoltán

A magyarországi bencések gazdálkodása a dualizmus idején

A doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető:
Dr. Schlett András, PhD

Budapest, 2024

1. A kutatás előzményei és célja

A bencés rend magyarországi története az egyik legkutatottabb témája a magyar egyháztörténetírásnak, és számos vonatkozásban a köztörténetírás is többször vizsgálat tárgyává tette a rend működését. Ezeknek a kutatásoknak a fókuszja elsősorban a középkorra esett, de a modern történetírás kibontakozásával a 17–18. századi rendtörténet is az érdeklődés előterébe került. Számos publikáció foglalkozott a 19. és a 20. században működő neves bencés tanárok életével és híres bencés iskolák történetével, de kevesebb figyelmet kapott a dualizmus korának átfogó bemutatása, bár a gazdaságtörténet kutatóinak köszönhetően éppen ennek a korszaknak a vizsgálata révén születtek új eredmények a rendszerváltást követő évtizedben.

A rendtörténeti publikációk mellett a 20. század közepén kibontakozó uradalomtörténeti kutatásokat tekintem disszertációm előzményeinek. A Domanovszky Sándor és tanítványai által végzett iskolateremtő munka az 1930-as években kezdődött, a második világháború után Szabad György és Für Lajos munkássága révén folytatódott, akiknek tanítványai a rendszerváltás után adtak újabb lendületet az uradalomtörténeti kutatásoknak. Ebben a vonulatban jelentek meg az első egyházi és szerzetesi birtokokról készült monográfiák is. Az úttörő Gerendás Ernő volt, aki az esztergomi káptalan garamszentbenedeki uradalmának 18. századi gazdálkodását elemezte, Bodrog György a ciszterci rend előszállási birtokain zajló gazdálkodását dolgozta fel, Tóth Tibor pedig a piarista rend mernyei uradalmának működését elemezte egészen újszerű megközelítésben. A bencés uradalomtörténet legjobb ismerője Fülöp Éva Mária, aki számtalan írásában, tanulmányaiban, de leginkább az 1995-ben megjelent, és a magyarországi bencések birtokainak gazdasági irányítását bemutató monográfiájában foglalkozott az általunk is vizsgált témával. Értekezésemben azt az alapvető célt tűztem ki magam elé, hogy a fent vázolt rendtörténet és gazdaságtörténeti sorba illesszem be a Pannonhalmi Főapátság uradalmának 1865 és 1918 közötti történetét.

Egész pontosan arra teszek kísérletet, hogy a szakirodalom eredményeinek összegyűjtésével, és a hiányzó elemek kiegészítésével átfogó képet adjak a főapátság uradalmának dualizmus kori gazdálkodásáról. A téma vizsgálatához egy „rendtörténeti axióma” megkérdőjelezése vezetett. Ez az állítás úgy hangzik, hogy a bencés rend 1802-ben azért kaphatta vissza négy egykori apátságának birtokait, hogy ennek jövedelméből fedezze az újonnan rábízott tíz iskola működését, tanárokkal történő ellátását, és az épületek fenntartását. A rend vagyona célvagyon volt, ami a 1802 óta a magyar oktatás és köznevelés céljait szolgálta, valamint ez a vagyon biztosította a pannonhalmi egyházmegye és a más egyházmegyékben működő, bencés szerzetesek vezetése alatt álló plébániák anyagi stabilitását. A birtokok jövedelméből tartották el magukat a szerzetesek, akik közül többen jelentős tudományos tevékenységet folytattak,

néhányan egyetemi tanárok is lettek, amivel szintén az egyetemes magyar kultúra ügyét szolgálta a rend. A fenti állítás bennfoglaltan azt is feltételezi, hogy a bencés apátságok birtokain olyan szakszerű gazdálkodás folyt, aminek nyereségéből a rend valóban fenn tudta tartani rábízott iskolákat és plébániákat. Dolgozatom alapkérdése éppen ez: vajon tényleg elegendő profitot termeltek a bencés nagybirtokon létrejött mezőgazdasági üzemek ahhoz, hogy a rend meg tudjon felelni az uralkodó által 1802-ben megfogalmazott elvárásoknak?

2. A kutatás forrásai és módszere

Munkám során az eddigi kutatási eredmények összefoglalásán túlmenően nagy mennyiségű levéltári forrás bevonása révén igyekszem pontosítani a főapátság gazdálkodásáról kialakult képet. A felhasznált források túlnyomó többségét a Pannonhalmi Főapátsági Levéltár őrzi, melynek egyrésze a főapáti levéltárban található, másik fele a gazdasági levéltár részét képezi. Az első egységből a főapátok levelezése és iktatott iratai, valamint a külön kezelt gazdasági dokumentumok voltak hasznomra. A gazdasági levéltár iratai közül a Központi Jószágkormány jegyzőkönyveit, a számvevőséghez benyújtott számadásokat és az egyes gazdaságok tematikusan csoportosított iratait tanulmányoztam. Külön is szeretném felhívni a figyelmet a már többek által kutatott, de még mindig számos lehetőséget rejtő iratokra, melyeket írásom egyik fő forrásbázisának tekintem, és amire különösen a gazdálkodás értékelésénél támaszkodhatok eredményesen. Az így feltárt anyagokból négy lépésben vázolom fel azt a képet, melynek révén új tézisek megfogalmazására is kísérletet teszek.

Bevezetésként a dualizmus korának gazdasági viszonyait foglalom össze, melyhez a bencés rend gazdálkodásának is igazodni kellett. Szorosan ehhez kapcsolódik egy rendtörténeti bevezetés is, amiben bemutatom, hogy milyen történeti fejlődés útján jutott az eredendően monasztikus bencés rend a 19. század második felében a tanító rendi – és nem tanítórendi (!) – státuszba. Utóbbinak fontos része a rend gazdasági kormányzatának bemutatása és a szakirodalomban felbukkanó pontatlanságok korrekciója. A második lépésben néhány esettanulmány formájában vizsgálom meg a dualizmus kori bencés gazdálkodás kereteit és problémáit egy-egy olyan gazdaságon, vagyis mezőgazdasági üzem példáján keresztül, melynek forrásadottságai lehetővé teszik az apró részletek megrajzolását is. Ennek keretében előbb a főapátság uradalmának győri és komáromi kerületit teszem részletes elemzés tárgyává, majd két filiális apátság, a bakonybéli és a dömölki apátság uradalma kerül górcső alá. Harmadik lépésben, egy kissé hátrébb lépve, az egyes mezőgazdasági ágazatok bencés birtokokon való jelenlétét, súlyát és eredményességét vizsgálom meg a növénytermesztéstől kezdődően, az állattenyésztésen át, az erdőgazdálkodásig bezárólag. Végül néhány elemző

fejezetben értékelem a rend gazdálkodásának egészét, benne az uradalmi üzemtervezés rendjét, különös tekintettel a Fehér Ipoly főapát (1892–1909) modernizációs törekvéseire és a rendi gazdálkodásban tetten érhető állami szerepvállalására. Végül a rendi tőkék állapotának vizsgálata után a gazdálkodás mérlegének megvonásával zárom a munkámat.

3. Tézisek

Értekezésem kiindulópontjaként korábbi tanulmányaim és levéltárosi gyakorlatomból származó tapasztalatom alapján azzal hipotézissel éltem, hogy a bencés rend birtokai az 1802-ben kiadott királyi diploma szándékától eltérően a dualizmus idején önmagukban már nem tudták eltartani a rend iskoláit és plébániáit. Ennek bizonyítására egy uradalomtörténeti kutatást végeztem, ami számos gazdálkodással kapcsolatos kérdést új megvilágításba helyezett, melyek az alábbi öt pontban összegezhetők.

I. KORREKCIÓ

A Pannonhalmi Főapátság és ezzel együtt a magyar bencések birtokainak gazdálkodását irányító legfelső rendkormányzati szerv a dualizmus idején a pannonhalmi főapát elnöklete alatt működő Központi Jóságkormány volt.

A bencés gazdálkodás szervezeti rendjével foglalkozó szakirodalom áttekintése során egyetlen olyan állítással találkoztam, mely saját kutatásaim fényében revízióra szorul. Az ezidáig elterjedt álláspont szerint a rend gazdasági kormányzatának legfelső szerve az 1820-as évektől kezdődően 1945-ig bezárólag a Gazdasági Tanács volt. Ezzel szemben 1866 és 1920 között a Központi Jóságkormány volt a rend elsőszámú gazdasági döntéshozó testülete, ami a főapát, a perjel és a központi-, vagy későbbi elnevezéssel a főjóságkormányzó együttműködésén nyugodott. Egyes főapátok a számvevővel, a gazdasági tanácsos vagy tanácsosok személyével egészítették ki a testületet, de elnöke mindig a főapát volt. Jelentősége messze túlmutat az 1822-ben a kormányzóapát mellett működő alkalmi gazdasági tanács, vagy a 19. század első felében a szentmártoni jóságkormányzó elnöklete alatt működő, tisztiszéki és számvevői feladatokat is ellátó gazdasági tanács súlyán. Hatásköre a gazdálkodás minden ágára kiterjedt és döntései kötelező érvényűek voltak. Innen indultak ki azok a kezdeményezések, melyek a gazdálkodás rendszerének modernizálására törekedtek és végeredményben a rendi birtokok intenzív műveléséhez elvezettek. Ebben kezdeményező szerepe volt a mindenkori főapátnak, de véleményével és javaslataival a kormány többi tagja is befolyásolta a döntéshozatalt. Döntéseinek ismerete nélkül nem rajzolható meg a rend dualizmuskori gazdálkodásának képe, ezért a munkámban többször is hivatkozom a testület döntéseit rögzítő jegyzőkönyvekre.

II. TERMELÉSSZERVEZÉS ÉS MODERNIZÁCIÓ

A bencés rend birtokain a szakirodalom által eddig feltártaknál sokkal nagyobb mértékben és sokkal nagyobb mélységben volt jelen a tervezett, üzemszerű gazdálkodás, aminek legfőbb megnyilvánulás az Óvári Gazdasági Akadémia által jóváhagyott üzemterveknek a bencés uradalmak egészére kiterjedő elkészítése volt. Ennek köszönhető, hogy a rend birtokain a 20. század első évtizedében általánossá vált a belterjes gazdálkodás.

A szakirodalom hagyományos narratívája szerint a bencések birtokain a 19. század közepén zajlott le a vetésforgók bevezetése és áttérés az intenzív gazdálkodásra. Ez valóban így van, hiszen már Kruesz Krizosztom főapát (1865–1885) idején elkészültek az első tervezetek, és egyes gazdaságokban fokozatosan elkezdődött a vetésforgók kidolgozása. Az üzemtervezés rendszerének teljes körű bevezetése azonban Fehér Ipoly főapát (1892–1909) érdeme volt. Először az egyházi birtokokon folyó gazdálkodást tanulmányozására küldte ki rendtársait, akik a ciszterciek, a piaristák és az esztergomi székeskáptalan uradalmait látogatták meg. Ezután az Óvári Gazdasági Akadémia javaslata alapján néhány hazai mintagazdaság munkáját vizsgálták meg, majd külföldi tanulmányutakra is sort kerítettek. Így Magyarországon az óvári főhercegi uradalmat, Csekonics Endre zsombolyai birtokát, Berg báró kapuvári bérletét és a lévai uradalom Leidenfrost-féle bérletét, valamint a bajnai és a biai uradalmakat, végül a Mezőhegyesi Állami Ménesbirtokot tanulmányozták a rend tagjai, míg a külföldi tanulmányutak célpontjai elsősorban német és cseh világi uradalmak voltak. Az első üzemtervek ezen tanulmányutak tapasztalatainak felhasználásával, az óvári és a debreceni gazdasági tanintézetek üzemterveinek mintájára készültek el. A dokumentációk gazdatisztek benyújtott javaslatai alapján a Központi Számvevőség hivatalában születtek meg, a zalavári gazdaságé 1899-ben, a komáromi kerületé és a bársonyosi szőlőké 1900-ban, a deáki és füssi gazdaságé 1901-ben, a dömölki apátságé 1905-ben, a somogyi jószágkerületé pedig 1906-ban. Az uradalom valós jövedelmezőségének mérése érdekében a főapát 1908-ban vezette be a vagyommérlegen alapuló számadási rendszert, aminek alapját a vagyonbecslés alapján felvett leltárak képezték. Ezek a leltárak kiterjedtek a rendi gazdaságok teljes telek-, épület- és eszközállományra, valamint a terményekre és az élőállatokra is. Az 1912. évi nagykáptalan volt az első, ahol ezek alapján lehetett tisztajövedelem-kimutatást készíteni, de az első világháború kitörése után, a számtalan főapáti, káptalani és dékáni felszólítás ellenére már nem sikerül minden tekintetben érvényt szerezni az új számadási rendszernek. Ezzel együtt is azt állítom, hogy a 20. század elején elvégzett üzemtervezési munkának volt köszönhető, hogy általánossá vált a bencés rend birtokain a belterjes gazdálkodás.

III. TORZÍTÓ TÉNYEZŐK

Az a tény, hogy a bencés rend nem egyszerűen egy profitorientált gazdasági társaság volt, hanem egyúttal egy keresztény szerzetesközösség is, akadályt jelentett abban, hogy a rend a földbirtokaiból nyerhető profitot maximalizálja.

A bencések dualizmus kori gazdálkodásának vizsgálata során a cél és eszközválasztásban olyan motivációkkal is számolni kell, ami a gazdasági racionalitás mellett, morális megfontolásokból, társadalmi vagy nemzeti érdekekből kiindulva befolyásolták a gazdasági döntéshozatalt. A pannonhalmi konyakgyár tervezett felállításának esetében, ahol a tervezet elutasítását a megfelelő szakértelem hiánya mellett többek között azzal indokolták, hogy ez „nem illik” egy szerzetesközösséghez, az etikai megfontolásokat lehet kitapintani. A hazai termékeket támogató protekcionizmus a gépvásárlások vizsgálata kapcsán bukkant fel, amikor két azonos árú gőzgép beszerzése esetében a hazai gyártású került beszerzésre. Dicséretes patrióta hozzáállás, de a döntés meghozatalakor nem vizsgálták meg sem a minőségbeli különbségeket, sem pedig az alkatrészutánpótlás lehetőségeit, melyek a későbbiekben további indokolatlan kiadásokat generálhattak. A legérdekesebbnek mégis azokat a társadalmi megfontolásokat találom, melyeket a deáki vagy a kismegyeri gazdaságban végrehajtott eszközbeszerzések kapcsán érhetünk tetten. Mindkét esetben azért tartották idő előttinek a gépvásárlásokat, mert attól féltek, hogy a helyi lakosok, vagyis plébániáik hívei ezzel a döntéssel elveszítik a megélhetésüket, és ez rossz fényt vet egy egyházi területre. A társadalmi szempontok között szerepelt még az erősödő szekularizációtól való félelem, ami a korszellemre jellemző módon alkalmanként antiszemitizmussal is párosult. Kruesz Krizosztom főapát (1865–1885) például azért nem vállalta a rendi birtokok – amúgy nyereséggel kecsegtető – bérbeadását, hogy azok ne kerülhessenek zsidó bérlők kezébe.

IV. MINTAKÖVETŐ GAZDASÁG

A bencés rend mezőgazdasági üzemei annak ellenére sem tartoztak a mintagazdaságok közé, hogy az említett modernizációs intézkedések bevezetésével a rend igyekezett lépést tartani a mezőgazdaság fejlődésével, és messzemenően figyelembe vette az állami iniciatívákat. Ha úgy tetszik a Pannonhalmi Főapátság uradalma nem mintagazdaság, hanem mintakövető gazdaság volt.

Az értekezésem egyik problémafelvető kérdése úgy szól, hogy vajon mennyire tekinthető mintagazdaságnak a Pannonhalmi Főapátság uradalma. Véleményem szerint a dualizmus egészét tekintve nem volt az, sőt, minden főapáti törekvés ellenére a bencés rend uradalmi a

19. század közepén alig termeltek valami hasznot. A bevételek döntő többségét a működési költségek emésztették fel. A profit elmaradásának számos oka lehetett, mint például egy-egy rossz időjárású év Kruesz Krizosztom főapát (1865–1885) hivatalba lépése után, egyes gazdatisztek hanyagsága, mint Vaszary Kolos főapát (1885-1891) idején, vagy a kellő gazdasági ismeretek hiánya, mint Fehér Ipoly (1892-1909) főapát első éveiben. A magam részéről mégis úgy vélem, hogy a piaci viszonyokhoz történő lassú alkalmazkodás volt a gyengébb jövedelmezőség elsődleges oka. Ha a bencések nem is rendelkeztek mindig naprakész mezőgazdasági ismeretekkel, olyan gazdasági akadémiát végzett gazdatisztek alkalmaztak már az 1860-as években is, akik elméletileg a legkorszerűbb ismeretek birtokában voltak. Az előljárókban is meg volt az igény arra, hogy megismerjék és alkalmazzák az aktuális mezőgazdasági újításokat. Egy-egy ágazat átfogó fejlesztése előtt pedig szakvéleményt kértek az illetékes szakemberektől, akadémiai tanároktól. Ezen túlmenően rendszeresen bekapcsolódtak az állam által kezdeményezett vagy támogatott mezőgazdasági programokba is. Itt elsősorban a filoxéra elleni védekezés kapcsán létrehozott oltványtelepekre gondolok, különösen a rendtől bérelt területen létesített somlói állami oltványtelepre, ami a bérleti idő lejártá után a rend saját használatába ment át. De ugyanilyen jelentősége volt a helyi gazdasági egyesületekben, vagy az OMGE égisze alatt megvalósuló kezdeményezésekben való részvételnek is. 1874-ben például Kruesz főapát pénzdíjat ajánlott fel a Győr vármegyei Gazdasági Egyesült által szervezett mezőgazdasági kiállítás díjazására, 1896-ban pedig a kismegyeri gazdaság adott helyet egy vármegyei szántóversenynek. Az országos méretű műtrágyakísérletbe való bekapcsolódás az OMGE szervezésében került sor. Mindezen kezdeményezések mögött a mezőgazdaság korszerűsítésére irányuló állami törekvések álltak, amit a rend igyekezett kihasználni és a maga javára hasznosítani. Állításom szerint a rend jó alanya volt az állam modernizációs törekvéseinek, és ennek a mintakövetésnek köszönhető az, hogy meghonosodtak a rend birtokain az intenzív és belterjes termelési formák, és hogy a főapátság gazdaságai az első világháború előtti években az országos átlag körüli, többnyire annál egy kicsit jobb terméseredményeket produkált.

V. VAGYONVESZTÉS

A főapátság gazdálkodása a dualizmus idején a törzstőkék vizsgálata alapján negatív mérleget mutat. A rend mezőgazdasági üzemei nem tudták kigazdálkodni azt a jövedelmet, ami fedezte volna a bencések kiadásait, ennek következtében a rendi törzstőkék terhére kellett számos beruházást eszközölni, ami összességében a rendi vagyon eróziójához vezetett.

A Pannonhalmi Főapátság törzsvagyona a rend 1802-es visszaállítása óta államkötvényekben állt, a dualizmus idején részben egyéb értékpapírokba került befektetésre. A törzstőke magját a bencés uradalmak állami kezelése idején értékesített vagyonelemek után járó pénzbeli kárpótlás jelentette, amit a jobbágyfelszabadítás után a földtehermentesítési és egyéb kárpótlási kötvények egészítettek ki. A 19. század második felében többször is szükség volt arra, hogy egy-egy befektetés vagy beruházás finanszírozása érdekében az előjárók hozzányúljanak a törzstőkéhez, de ez mindig a visszafizetés kötelezettségének terhe mellett történt. Vaszary Kolos főapát (1885–1891) többször is élt a törzsvagyomból felvehető kamatmentes hitel lehetőségével, aminek miniszteri jóváhagyását politikai kapcsolatai révén könnyen el tudta érni. A kötelező visszatérítés elhagyásának a gyakorlata a 20. század első évtizedében alakult ki, amikor a törzstőkéből elvett összeg terhére végrehajtott beruházásokat törzsvagyonná nyilvánították. Ennek a megoldásnak a sajátossága az volt, hogy amennyiben gazdasági épületek emelésére, a főmonostor fejlesztésére vagy például egy templom világításnak felszerelésére fordították ezeket a pénzeszközöket, az a kamatozó törzstőke nagyságának csökkenését vonta maga után, így ezek az improduktív kegyúri és a reprezentatív kiadások vagyonszűkítést jelentettek a rend számára. Igaz ez annak ellenére is, hogy az 1912-es káptalan jegyzőkönyve szerint a törzstőkék állománya az utolsó káptalan óta kis mértékben gyarapodott, de ez a káptalani ciklus során eszközölt ingatlaneladásoknak volt köszönhető, ami ismét csak vagyonszűkítést jelentett. Az első világháború gazdasági hatásainak köszönhetően további pénzügyi károkat is elszenvedett a rend. A legnagyobb veszteséget az értékét veszített hadikölcsönök és az elinflálódott bérleti díjak jelentették. Utolsó lépésként, már a világháború után, a törzsvagyon egy részét úgynevezett törzsfolyószámlára helyezték át, ami már kifejezetten a rend működési költségeinek fedezetéül szolgált.

4. A disszertáció témájában megjelent publikációk

A dömölki apátság archontológiája 1802 és 1950 között. In: Dejsics Konrád – Dénesi Tamás (szerk.): *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek értesítője* 1. 2013. 296–311.

Központi Jóságkormány vagy Gazdasági Tanács? Adalékok a Pannonhalmi Főapátság dualizmus kori birtokigazgatási rendszeréhez. In: Dénesi Tamás (szerk.): *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek értesítője* 2. 2014. 185–198.

A bakonybéli apátság archontológiája 1802–1950. In: Karlinszky Balázs (szerk.): Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében. Veszprém, 2015. 133–146. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 26.)

Pannonhalma, a gazdálkodó monostor. In: Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza 1. Nyíregyháza – Szerencs, 2016. 83–92.

A Központi Jóságkormány szerepe a bencés rend dualizmus kori gazdálkodásában. In: Szirácsik Éva (szerk.): Egyházi és világi uradalmak. Bp., 2016. 22–34. (Dominium II.)

Bencés jószágkormányzók a 19. században. In: Szirácsik Éva (szerk.): Nagyváthy és a magyar uradalmak. Bp., 2017. 187–199. (Dominium III.)

A pannonhalmi főapát szerepe a bencés kongregáció gazdálkodásában. In: Szirácsik Éva (szerk.): A földesurak szerepe. Bp., 2018. 253–264. (Dominium IV.)

A dömölki apátság gazdálkodása a dualizmus idején. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények. 45. évf. (2018) 2. sz. 36–45.

A Pannonhalmi Főapátság majorságai a 19. századba. In: J. Újvári Zsuzsanna (szerk.): Történelmi kalandozások térben és időben. Bp., 2020. 85–96. (PPKE BTK doktori iskolai konferenciák)

Gazdálkodás egy filiális apátságban a 19–20. században. In: Dénesi Tamás (szerk.): Vallis Sanctorum. Fejezetek az ezeréves bakonybéli monostor történetéből. Bakonybél – Pannonhalma, 2020.

A Komáromi Hengermalom Rt. és a bencés rend. In: Zombori István (szerk.): Ecclesiae et historiae servus infatigabilis. Tanulmányok Somorjai Ádám 70. születésnapjára. Budapest, 2022. 75–82.

A Pannonhalmi Főapátság uradalmának győri kerülete. In: Nemes Gábor – Cserhalmi Zoltán – Kelemen István (szerk.): Arrabona. Regionális tudományos évkönyv. 59. Győr, 2021. 319–335.